

Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması*

Yasin Ersin**

Fahri Sakal***

Özet

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çıkartılan kanun ve talimatnameler ile camiler kadro dâhili ve kadro harici olarak tasnif edilmiş; tasnif sonunda kadro haricine çıkarılanlar kapatılmış veya satılmıştır. Özellikle yeni düzenin/Cumhuriyetin inşa yılları olan 1930'larla birlikte hazırlanan tasnif talimatnameleri ile çok sayıda cami kadro haricine çıkarılıp kapatılmıştır. Kapatılan camilerin satışları 1927 senesinde sıklaşmış olmasına rağmen, hukuki açıdan satışların hangi kurallar çerçevesinde yapılacağı 1935 tarihinde çıkartılan kanunlar ile belirlenmiştir. Bu kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte Tek Parti iktidarı cami kapatma-satma uygulamalarının hukuki altyapısını tamamlamıştır.

Bu çalışmanın konusu, tek parti döneminde gerçekleştirilen cami kapatma-satma uygulamaları, gerekçeleri, kimlere ve ne amaçla satıldığıdır. Temel problematik ise bu uygulamaların hangi amaca binaen yapıldığı ve iktidarın cami algısı çerçevesinde sergiledikleri siyasetlerin değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Camiler, Camilerin Satılması, Kadro Harici Camiler, Tek Parti Dönemi, Laiklik, C.H.P.

Sales of Mosques in the Single Party Period

Abstract

With the laws and regulations issued in the Early Republican Period, mosques were classified as staffed and unstaffed. At the end of the classification process, those that were unstaffed were closed down and sold. Especially with the new regulations prepared in the 1930s for the establishment of the new order/Republic, more mosques were left unstaffed and closed down. Mosque sales became frequent in 1927, and the legal rules under which the sales would be made were determined by the laws enacted in 1935. With the enactment of these laws, the Single Party government completed the legal infrastructure of mosque closing-selling practices.

The subject of this study is the practices of closing down and selling mosques during the single-party period, their reasons, to whom and for what purpose. The main problematic is the evaluation of the purpose of these practices and the politics of the government within the framework of perception of mosques.

Keywords: Mosques, Selling Mosques, Unstaffed Mosques, Single Party Period, Secularism, Republican People's Party.

* DOI: 10.16971/vakiflar.958727

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Temmuz 2021 / July 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Doktora Öğrencisi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Samsun-TÜRKİYE; e-posta: yasinersintr@gmail.com; ORCID: 0000-0001-7149-1570

*** Prof. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Samsun Türkiye; e-posta: fahrisakal@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3167-8327

Giriş

Başlangıcından beri camiler namazı cemaatle eda etmenin yanında sosyal hayatı düzenlemek, eğitim ve iletişim gibi ihtiyaçları karşılamak için de kullanılmışlardır. Bu işlevleri zamanla etrafına yapılan külliyeler aracılığıyla daha da artmıştır. Hz. Muhammed'in din ve devlet işlerinin yürütülmesinde camiyi daima merkeze aldığını biliyoruz (Özcan, 1993: 49-51). Ancak camilerin bu rolleri İslam medeniyetinin gelişmesine paralel olarak meselelerin çoğalmasıyla tedricen değişmeye başlamış, mesela eğitim ve öğretim işleri medreselere geçmiş, böylece camilerin içtimaî hayattaki yeri sadece namaz edasına indirgenmiştir. Buna rağmen halk arasında cami "Allah'ın evi" olarak görülmüş, önemi her vesile ile anlatılmış; camilerle ilgili gelenekler ve deyimler dile ve folklor terimlerine kadar girmiştir. "İki cami arasında bî namaz", "ne camiye ne kiliseye yaranabildi" gibi deyimler dile yerleşmiş ve camiler çevresine muazzam bir edebiyat oluşmuştur. "Süleymaniye'de bayram sabahı" gibi en hârikulâde şiirler camiler için yazılmış, mimarînin en şahane ve en mükemmel örnekleri de cami olarak yapılmıştır. Ancak İslam medeniyetinin ve Osmanlı'nın çöküşüne paralel olarak camiler için de kötü günler başlamıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen ekonomik çöküş, halkın maişet derdine düşmesi, askerî mağlubiyetler ve muhaceretler toplumun önceliğini hayatta kalabilme ve karnını doyurabilmeye bıraktığından camilerin bakımında kısmî ihmaller görülmeye başlanmıştır.

Bunlara ilave olarak adı geçen dönemde bir de dini sorgulayan pozitivist, materyalist, seküler ve ateist fikriyatın münevverler arasında yayılması camilerin daha fazla ihmal edilmesine sebebiyet vermiştir. Bu gibi sebeplerden ötürü camilerin çoğu, zamanla bakımsız hale düşmüşlerdir. Bazıları yıkılmıştır, hatta hırsızlar camilerin kıymetli parça ve bölümlerini soyup satmışlardır. 1930'larda Abideleri Koruma Kurulu Üyesi Mimar Sedat Çetintaş, yıkılan, yıkılmak istenen ve soyulan ecdat eserleri ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Bu belgede Bursa, Lüleburgaz, İstanbul ve Edirne'den verilen birçok örnek vardır (BCA, MGMK, 30-10-/213-446-4). O dönemde cami ve mescitlerdeki birçok taşınabilir eser sahip çıkılmadığından çalınmış veya kaybolmuştur (BCA; DİB K, 051./4.31.1).

Erken Cumhuriyet döneminde camiler için başka bir olumsuz gelişme daha vardı. Bazı camiler düşman işgaline uğrayan yörelerde kötü muamele görmüş, yıkılma ve yakılma felaketine uğramışlardır. Mesela Ruslar 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Edirne'de Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki çinileri söküp götürmüşler; Balkan Harbi'nde Bulgarlar Selimiye'yi havaya uçurmayı düşünmüşlerdir.¹ Millî Mücadele'de düşman işgaline uğramış mıntıkalarda zarar görmüş ve tamirata muhtaç hale düşmüş bulunan cami ve mescitler de Tek Parti döneminde yeterli onarım ve bakım görememiştir. Mesela Fransız işgali sırasında Mersin'in Yakaköy ve Tekkeköy'ünde tahrip edilen okul ve camilerinin 1923 yılında yeniden yapılmasına "şimdilik" imkân olmadığı bildirilmiştir (BCA, TİGM K, 272-11-16-65-16). Yalova'da üç adet cami Yunanlılar tarafından yıkılmıştır (BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1). Yunan işgali sırasında, Yalova müftülüğü kazada bulunan üç adet caminin zarar görüp metruk hale düştüğünü Kocaeli Merkez Müftülüğü'ne iletmiştir. Yörelerdeki Rüstem Paşa ve Sofuca camileri de metruk halde olmasından dolayı görevlilerinin işlerini yapamadıkları belirtilmiştir (BCA, DİB K, 051/8-65-61). Diğer taraftan 1925 yılında özellikle İstanbul'un büyük camileri yıkılma tehlikesi ile karşı karşıyaydı. Ancak 1926-1929 yılları arasında yapılan bakım ve yenilemelerin malî miktarı bütçenin sadece %0,5'ine denk geliyordu (Parlak, 2019: 239). Kadro dâhilinde tutulan camilerin tamiri için vakıflar, kendi malî gücü ölçüsünde gayret ediyor, ama bakım ve yenilemeye muhtaç eserlerin çok azı bu şekilde iyileştirilebiliyordu (BCA, MGMK, 30-10/192-

1 <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/selimiye-camiinin-cinileri-rusyadan-getirilecek-531784.html> (Erişim Tarihi: 27/06/2021).

318-17). Kısacası Cumhuriyet idaresi cami, mescit ve namazgâh gibi mekânları birçok sorunlarıyla birlikte tevarüs etmişti.

Camilerin ve benzer dinî mekânların yaşadığı bu olumsuz gelişmeyi ilk defa II. Meşrutiyet döneminde hisseden hükümetler bazı düzenlemeler yaparak, harabe olmuş binalar ve vakıf arsalarının satışını o zaman da düşünmüşlerdi (Özteke, 2018: 246-249). İhtiyaç fazlası camilerin satılabileceği veya başka gayelere tahsis edileceği gibi icraat ve tasavvurlar düşünülmüş, sonunda Meclis-i Mebusan camileri istisna tutarak diğer dinî mekânların ihtiyaçtan fazla olmaları halinde başka işlere tahsisini veya satışlarını kanunlaştırmıştı (Esen, 2011: 96). Buradan anlıyoruz ki vakıf eserlerinin tamir ve bakımı o zamandan beri sorunluydu. Erken Cumhuriyet Döneminde de bu sorun devam etti, bu dönemde rejime dönük ciddi dönüşümlerin yapılması planlanmış; devlet ve toplum yapısını pozitivist anlayışla Batılılaştırmak için birçok inkılap-ıslahat çalışmaları yapılmıştı. Bu çerçevede cami, mescit, namazgâh (musalla), ziyaretgâh, medrese ve tekke bina ve arsalarının yeni anlayışa göre bir düzene kavuşturulması da hükümetlerin gündemini işgal ediyordu. Bizim bu yazıda konumuz, camilerin ihtiyaçtan fazla olduğunun düşünülmesi sebebiyle, ihtiyaç fazlası camilerin elden çıkarılması sürecinin icraatıdır. Bunu yapabilmek için camiler kadro dâhili ve kadro harici olarak tasnif edilmiş; kadro haricine çıkarılanlar kapatılmış ve satılmıştır. Cami binası yıkık veya yıkılmaya yüz tutmuş ise tamirine gidilmemiş, enkazı ve arsası satılmıştır. Cami kapatma-satma uygulamalarının hukuki altyapısı ise bu çerçevede çıkartılan kanun ve kararnamelerle oluşturulmuştur. Kadro dâhili camilerin personeli Vakıflar Umum Müdürlüğü kadrosuna alınarak maaşa bağlanmış, kadro harici olanların bazıları satılmış, bazıları belli başlı kişi ve kurumlara kiraya verilmiştir.

1. Tek Parti İdaresinin Cami Algısı

İslamî ibadet mekânları başlıca şu kavramlarla ifade edilmektedir: cami, mescit, namazgâh veya musalla yeri. Bu müesseselerin büyük kısmı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı idi. Vekâlet 3 Mart 1924 tarihinde lağvedilince mezkûr müesseseler Diyanet ve Vakıflar idaresine bırakıldılar. Özellikle tarihî binalar Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Vakıflar Umum Müdürlüğü bunları elden geldiğince korumaya çalıştıysa da hepsinin tamir ve bakımına malî cihetlerden yetişemiyordu. Vakıf malî olmayanlar ise tamamen sahipsiz halde yıkılıyor ve talan ediliyordu. Mesela o dönemde bazı camilerin kubbelerindeki kurşunlar soyulmuş ve eşyaları çalınmış (BCA, DİB K, 51/2-6-22; BCA, DİB K, 51/2-6-7); bazıları da pek harap vaziyette (BCA, MGM K, 30.10/192.318.33) kaderine terk edilmiş haldeydi. Yakılmış ve yıkılmış camilerin yerine yenileri yapılamamış, bir süre sonra da arsaları umumiyetle sahipsiz kalmış durumda idi (BCA, KDB K, 30-18-1-2/94-10-18). İşte bu problemler karşısında aşağıda ayrıntısı anlatılan cami politikası geliştirilmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'ni şekillendiren en temel değişiklik, laik "ulus devlet" anlayışıdır. Tek Parti'nin laiklik anlayışı dini bir kenara bırakmayı ve İslam'dan tamamen uzaklaşmayı içermiyordu (Parlak, 2019: 244). Esas amaç, öncelikle din adına takip edilen, dinî sanılan, dine karışmış hurafeleri dinden ayırmak ve bunları toplumdan kazırmaktı; ayrıca dinin yeni rejime ve Cumhuriyete köstek olmasına değil destek olmasına, yapılan inkılapları pekiştirmesine, millî bütünlüğe katkı sağlamasına ve dayanışma aracı olarak yorumlanmasına çalışmaktı. Karpas (2010: 46)'a göre de yeni dönemde kurucuların amaçları İslam'ı top-tan kaldırmak değildi. İslam'ın 'Laik Cumhuriyet'e ve modern hayatın ruhuna aykırı görülen dogmatik ve içine kapalı olduğunu düşündükleri özelliklerini silmek ve ıslah edilmiş modern ve Türk'e göre bir İslam oluşturmaktı.

Bu "modern" olan ve "Türk'e has" dini gerçekleştirmek adına dönemin siyasî aklı laik ve millî devlet için İslam'ın da "Türkleştirilmesini" düşünüyordu. II. Meşrutiyet'ten beri zaman zaman gördüğümüz "dini

Türkleştirme” veya “Türk’ün Millî Dini”ni kurma düşüncesi Tek Parti döneminde devlet eliyle hayata geçirilmek istenmişti. Bu konuda Hüseyinzade Ali’nin başlattığı, daha sonra Ziya Gökalp’in geliştirdiği “Dini Türkçülük”, İ. Hakkı Baltacıoğlu’nun “İslam’ın Türkleştirilmesi” ve Reşit Galip’in “Millî Müslümanlık” dediği “İbadetlerin Türkçeleştirilmesi” projeleri hükümetin tasarladığının benzerleriydi. Ruşeni Barkur da “Din Yok, Milliyet Var” adlı eserinde, “Benim dinim, benim Türklüğümdür” ifadesini kullanmış, “din” kelimesini “milliyet” olarak algılamıştı. Ayrıca Baltacıoğlu’nun, 1928 yılında Millî Mecmua’da yayınlanan “İslâm’ı Türkleştirmek lâzımdır!” sözüyle ifade ettiği düşünceleri gibi, daha sonra Darülfünun İlahiyat Fakültesi tarafından hazırlanan meşhur “Dini İslah Beyannamesi” ve Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip’in yazdığı “Müslümanlık: Türk’ün Millî Dini” adlı eserdeki fikirler 1932’den sonra kısmen uygulamaya konulmuştur. Türk Tarih Tezine göre Sümerlerin Türk olduklarından hareketle Hz. Muhammed’in ve atalarının Türk olduğu da ileri sürülmüştür. Bundan dolayı İslam Medeniyeti’nin bir Türk Medeniyeti olduğu iddia ediliyor; buna göre bu medeniyeti saptırılmış olduğu özüne döndürmek için İslâm’ı Türkleştirme çalışmaları planlanıyordu. Hâce-i Türkistan Ahmed Yesevî, Sultan Veled, Hacı Bektaş Velî, Hacı Bayram Velî ve bunlar gibi sufilerin düşüncelerine bazı noktalardan dayanılarak Anadolu merkezli yerli ve millî bir “Türk İslamı” öngörülmüyordu (İşler, 2018: 53). En azından iktidar içinde bu görüşe destek verenlerin bulunduğunu biliyoruz.

Hedefi topyekûn Batılılaşmak olan Türk modernleşmesi radikal bir evre başlatmış, Latin harflerinin kabulü ile Türkiye’nin Batı’ya yaklaşması amaçlanmıştı. Ancak harf inkılabı ve diğer Batılılaşma çalışmalarını İslam Âlemi’nden ve maziden uzaklaştırıcı icraat olarak görenler de olmuştur (İşler, 2018: 53). İbadetlerin ve ezanın Türkçe yapılması gibi reform programları da dinin Türkleştirilmesi çerçevesinde öngörülmüştü. Bu minvalde 1934 yılında modernist İslamcılardan İ. Hakkı İzmirli ile Şerefettin Yaltkaya, İmam-ı Azam Ebu Hanife’ye dayanarak namazın Türk diliyle kılınabileceğini ispat etmeye girişmişlerdi. 1934’de A. İbrahim “Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini” adlı eserinde daha radikal tekliflerde bulunmuştu. Ona göre, İslam dini, Türklere uygun olmadığından “millî bir din” meydana getirmek için çalışmak zarurî idi. Bu bağlamda öne sürülen teklifler, 1928’de Baltacıoğlu ve arkadaşlarının hazırladıkları “Dini İslah Beyannamesi” ile büyük benzerlikler taşımaktadır (İşler, 2018: 53).

Dönemin aydınlarında Türkleşmeye ek olarak Batılılaşmanın pozitivist etkisi de görülmüyordu. Bu etki devlet ricalinde Tanzimat’ta başlamış, özellikle Jön Türklerin ve devrin diğer Batıcı aydınlarının çalışmalarıyla birlikte güçlenmişti. Auguste Comte, Pozitivizmin Osmanlı İmparatorluğu’nda yayılmasına ayrı bir önem vererek; Sadrazam Mustafa Reşit Paşa’ya pozitivismi tanıtan ve onu “insanlık dini” diye adlandırdığı sisteme davet eden mektuplar göndermesinden beri Müslüman toplumların pozitivismine geçişlerinin daha kolay olacağını düşünen bir zümre oluşmuştu (Kabakçı, 2018: 43). Bu ‘pozitivist din’ düşüncesi Cumhuriyet elitini ne kadar etkilemiş olabilir, bu ayrı bir konudur. Biz bunu hatırlatmakla yetiniyor ve pozitivist- ateist (Ülken, 1992: 249) aydınlar ilave olarak modernist İslamcılarının da pozitivist akımlardan az ya da çok etkilendiklerini belirtmekle iktifa ediyoruz. Bu çizgideki M. Şemsettin Günaltay, İ. Hakkı Baltacıoğlu, M. Ali Aynî ve Şerefettin Yaltkaya gibi düşünürler inkılap hareketlerini benimsemiş, dinde reform hareketlerine uyararak bir bakıma “Kemalist İslamcı” bir çizgi oluşturmuşlardı” (İşler, 2018: 54). Bu çerçevede namazlarda sure ve duaların tamamen Türkçe okunduğu bir iki örnek (Sakal, 1999: 179-180) görülmüşse de bu uygulama devam etmemiştir. Ezan ve kamet Türkçeleştirilmiş, ancak camilere kiliseler gibi sıralar ve müzik aletleri koymayı düşünenlerin teklifleri kabul görmemiştir.²

Tek Parti olarak CHP pozitivismden etkilenen laik çizgisine rağmen gerektiğinde dini şekillendiren, kullanan ve ondan yararlanan bir politika da takip etmiştir. Zaten Atatürk de “din lüzumlu bir müessesese-

2 Bu gibi teklif ve icraatların halk üzerindeki yansımaları için bk. Atay (2018: 49-65).

dir” derken buna işaret etmiş oluyordu. Bu hususta örnekler çoktur: 1924 Tarihinde “Halifenin hal’i ve makâm-ı hilâfetin ilgâsı” dolayısıyla camilerde okunacak hutbelerde “cumhuriyetin selâmet ve sadetine” dua edilmesi istenmişti (BCA, DİB K, 051/2.1.30; DİB K, 051/2-12-8). “Gazi hazretlerinin heykellerinin satışından” elde edilecek gelirin Tayyare Cemiyeti’ne bırakıldığı, bu durumun “muktezâsının ifâsına himmet olunması” için Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevlendirildiği biliniyor (BCA, DİB K 051. V08/2.6.30). Başka bir misal olarak Atatürk’ün Nutuk’unun dağıtım ve satışı için müftülüklerden yararlanılması gösterilebilir (Sakal, 2003: 90; DİB K, 051.V41/9.77.1). Şapka inkılabı yıllarında camilerde şapka ile namaz kılınması emredilmiş (DİB K, 051.0.0.0/13.115.5; Sakal, 2007: 1-11) din görevlilerinin Türk Hava Kurumu’na üye olup aidat ödemeleri (BCA, DİB K, 051/V41.30.27; BCA, DİB K, 051.0./4.31.7; BCA, DİB K, 51.V41/9.78.1) ve vatandaşların kurban derilerini kuruma vermeleri emredilmiş, bu konuda din görevlilerinin halkı “irşad” etmeleri istenmiştir (BCA, DİB K, 051.4. 30.27; BCA, DİB K, 051.4.31.7; BCA, DİB K, 051.30.9.48). Bu gibi örnekler pek çoktur. Tarihinde “din ü devlet” ikilisini vazgeçilmez kutsalı olarak öğrenmiş bir kültürde bu politikalar şaşırtıcı değildir, bilakis tabii tercihler sayılmalıdır.

Bilindiği üzere Türkiye laikliğinin kaynağı daha çok Batılı sosyo-ekonomik ve felsefî akımlardır. Erken Cumhuriyet kadrosunun çoğunun pozitivist, bazılarının da “Pratik Maddiyatçı” veya “Tarihî Materyalist” oldukları bilinmektedir (TBMM ZC, C. 16, 59-61). Türkiye üzerindeki bu pozitivist ve materyalist etkiler, daha çok Fransız ihtilal ideolojisinin çizgisindedir (Akgün, 2005: 100 vd). Dolayısıyla bu kadronun din, diyanet, medrese ve cami politikalarını bu anlayışlar doğrultusunda yönlendirmeleri kaçınılmazdı. Camiler, onlara göre yeni modernleşme anlayışıyla birlikte laik ulus devlete muhalefet etmemeli, aksine yeni rejime destek mekânları olmalıydılar. İhtiyaçların üzerinde cami olduğunu düşündüklerinden fazlası satılmalı veya başka ihtiyaçların temini için kullanılmalıydı. Maddî getirileri olmadığı için kadro harici camilerin satışlarından elde edilecek kâr ile de kadro dâhilindekilerin masrafları karşılanmalı ve camilerin kamuya getirdiği malî yükün bir kısmı bu yolla karşılanmalıydı.

Tek Parti iktidarı, laik rejime destek mekânları olmalarını istediği camilere ve cami dışındaki ibadetlere bu minvalde zaman zaman müdahale edebiliyordu. Daha açık olarak; her türlü toplanma mekânı gibi, camiler de rejime ve inkılaplara karşı faaliyetlerin yeşerebileceği bir tehdit unsuru olmasınlar diye sıkı bir şekilde denetleniyordu. Bir misal vermek gerekirse: Ramazan ayının sıcak günlere tesadüf ettiği bir dönemde Boyabat’ta halk bahçelerde teravih namazı kılmakta iken mahallî idarece Jandarma marifetiyle ibadetten men edilmişlerdi. Bunun üzerine halk şikâyetinde bulunmuş, zamanın Diyanet İşleri Başkanı A. Hamdi Akseki müftülüklere şu manidar genelgeyi göndermişti:

“Şimdiye kadar mescid ve cami gibi ibadete tahsis edilmiş olan yerlerde açık veya kapalı olsun namazı engelleyici bir tedbir alınmaz. Bunun dışında ve hükümetin malumatı olmadan toplu olarak şu veya bu mahallin namaz kılma yeri olarak seçilmesi bir nevi toplantı mahiyetindedir. Binaenaleyh büyük toplantı şeklinde bilinen ibadet mahalleri dışındaki açık ve kapalı yerlerde hükümetten izin almadıkça ibadet vesilesiyle toplananların cemaat haline dönüşmesi caiz değildir (...) İbadet ve namaz için toplanmak istenildiğinde evvela bölgenin müftülüğü tarafından o yerin en büyük mülkiye amirine bilgi verilmek suretiyle gereğinin yapılması...” (BCA, DİB K, 51/4-30-25).

Görülüyor ki mevcut camiye sığmayacak büyük bir cemaat toplanırsa, bu durumda bir çayırdaki cemaat halinde namaz kılınamayacaktı. İlla ki vatandaş müftüye başvuracak, müftü vatandaşın bu talebini mahallî “hükümete” ileticek ve oradan izin gelince -vakit hâlâ geçmemişse- namaz ancak o zaman kılınabilecekti. Başka bir deyişle, hükümetten izinsiz, ibadet için bile olsa, belli bir yerde halkın toplanması sakıncalı görülüyordu. Toplananların da “cemaat haline dönüşmesi” yasaktı. Bu bakımdan camilerin denetlenebilmesi için makul sayıda olması önemliydi.

Tarihçi Bernard Lewis (1993: 411-412), 1930'lu yılların Türkiye'sinde laikleştirme baskısının çok kuvvetli olduğunu ifade etmiştir. O'na göre rejim alenen İslam karşıtı bir politika uygulamamış ise de, Türklerin zihninde ve kalbinde dinin gücünü kırma ve İslamî altyapının varlığını sona erdirmeye arzusu açıktı. Yeni başkent olması hasebiyle göç alan ve dolayısıyla nüfusu hızla artan Ankara'da bu suretle hiç yeni cami yapılmadığı gibi, bazı camiler de bakımsızlık ve benzeri sebeplerle bir şekilde kapanıyordu. Aslında Atatürk Ankara'ya özel ihtimam gösteriyor; bir bozkır kasabasını Batılı çağdaş bir başkente dönüştürmek için her fedakârlığı ve masrafı yapıyordu. Bakanlık binaları, yüksekokullar ve başkent olmanın gereği diğer yapılar yapılıyor, Batıdan şehir plancıları, akademisyenler, müzisyenler vesaire uzmanlar getiriliyordu. Ancak Ankara'nın imarı çalışmaları bağlamında o dönemde planlanmış bir cami inşaatı yoktu.

Cami yapmadan bazılarının yıkılması ve satılması gerçeği karşısında "acaba cemaat sayısı azalıyor muydu" diye bakmalıyız. Osmanlının dağılma devrinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye yönelik ciddi nüfus hareketleri gerçekleşmiş, ülkeye gelenler (muhamir, mübadil ve mülteciler) ve yüksek oranlı doğum olgusu belli bir nüfus artışına yol açmıştır. 1911-1922 yılları arasında sürekli savaşlarla bunalan Türk toplumunun önceliğinin cami yapmak olmadığı aşikârdır. Bu durumda 1910'dan sonra -istisnai haller dışında- sıfırdan yeni cami inşa edilememiş diyebiliriz. Cami satışlarının hızlandığı 1935 yılını esas alırsak son 25 yıl içinde ülkede cemaat miktarının muhaceretlerle ciddi oranda artmış olacağını söyleyebiliriz. Bu durumda "ihtiyaç fazlası cami" sözleri nüfus artış istatistikleriyle değerlendirilmeliydi. Bununla beraber istatistiklere bakılırken Müslüman nüfus artışının cemaat artışı anlamına gelemeyeceği de söylenebilir. Cemaat artış istatistiklerine ayrıca bakılmalıydı, ama elimizde tahmin dışında bir istatistik yoktur. Söz konusu 25 yılda göçler ve hızlı nüfus artışını dikkate alınca, ciddi oranda cemaat artışından bahsedilebilir. Ancak cemaat artışı bulunmadığı farz edilerek cami satış ve yıkılışları sürmüştür. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in Rumeli Hisarı'nda 1452 yılında, henüz fetihten önce yaptırmış olduğu ve 19. asırda yıkılmış olan Boğazkesen Camii enkazı üzerine, Cumhuriyet döneminde gerçekleşen nüfus artışına rağmen cami değil, tiyatro yapılmıştır. Bakırköy Bez Fabrikası'nda bulunan bir mescidin kurum müdürü tarafından kapatılması (BCA, MGM K, 30.10/192-314-2) başka bir örnektir. Bursa'da Kuran-ı Kerim'i parçalayıp "Ulu Cami helalarına" atan bir zatın idarece "akıl hastası" ilan edilip ceza verilmemesi (BCA, MGM K, 30.10-0-0/88-580-10) gibi örnekler Tek Parti dönemindeki cami politikası hakkında çeşitli tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver bu yönelişi "bir müddet mazi ile alakamızı kesmek istedik, onun için türbeleri kapattık" diyerek ifade ederken kapatılanların sadece camiler olmadığını da vurgulamıştır (Kara, 2005: 45). Bu uygulamalar muhafazakâr ve mütebedeyyin olmayan aydınların da dikkatini çekmiştir. Tanrıöver gibi başka bir seküler şahsiyet olarak bilinen A. Adnan Adıvar bile bu icraatı "resmi bir dinsizlik dogması" olarak nitelendirilmiş, aşırı antiklerikal ve pozitivist bir karakter değerlendirmesiyle yorumlanmıştır (Karpas, 2010: 224). Nitekim ilerleyen safhalarda aynı Tanrıöver'in camisiz ve imamsız kalan vatandaşın ne tür şikâyetlerde bulunduğunu anlattığı bilgileri de okuyacağız.

2- Camilerin Tasfiyesine ve Satışına Dair Düzenleme ve Usuller

Cumhuriyet'in ilanından sonra ibadet yerleriyle ilgili yapılan yasal düzenlemelerin ilki olan 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunun 5. maddesi ile Türkiye'deki bütün cami ve mescitlerle cami görevlilerinin idaresi -kaldırılan Şer'iyeye Vekâleti'nin halefi durumundaki- Diyanet İşleri Riyaseti'ne verilmiştir. 8 Haziran 1931 tarih ve 1827 sayılı "Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu (Resmi Gazete, 1931, Sayı 1821) ile cami ve mescitlerle, cami görevlilerine ilişkin idari yetkiler Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bu süreç 23 Mart 1950'ye kadar devam edecektir. Buna göre, 20 yıl boyunca, Diyanet İşleri Riyaseti gibi aslî mercii dururken, cami ve diyanet hizmetleri idaresinin Vakıflar Umum

Müdürlüğü'nde kalması, din işlerinin sürdürülmesinde çok başlılığın, bazı aksaklıkların ve mağduriyetlerin yaşanmasına yol açmıştır.

Camilere dönük tasnif ve satışla ilgili çalışmaların, camilerin ve cami görevlilerinin idaresinin Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne verilmesinin temelinde Diyanet İşleri Riyaseti'nin bu kabil icraata asla taraftar olmaması yatmaktadır. Hükümet camiler üzerinde uygulamayı düşündüğü politikayı 1927 tarihli Muvazene-i Umumiye Kanunu'na eklediği 14. maddeyle ortaya koymuştur. Söz konusu kanunun TBMM'deki müzakeresinden edindiğimiz kanaate göre, camilerin tasnifine ilişkin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan istenen çalışmalara Başkanlık gönülsüz davranmış, meseleyi zamana yayararak bir direniş göstermiştir (TBMM Z.C.D. 2, C. 31, s. 202-203, 206; BCA, DİB K, 051/2-14-24). "Camilerin hakiki ihtiyaçlara göre tasnifi ve birleştirilmeleri mümkün olan vazifelerin birleştirilmeleri suretiyle din ve hayır hizmetleri kadrolarının tespiti hakkında (...) tanzim ve tevdi kılınan" talimatname 8 Ocak 1928'de kabul edilmiştir (BCA, DİB K, 051-08/2-14-11). Daha sonra 25 Aralık 1932'de İcra Vekilleri Heyetince "Camiler ve Mescidlerin Sınıflara Ayrılması ve Kadrolarının Tespiti Hakkındaki 8 Ocak 1928 Tarihli ve 6061 Sayılı Talimatnameyi Tadilen Yeniden Yapılan Talimatnamenin Meriyete Konulması" adlı kararname hazırlanmıştır. Bu kararnamenin 3. maddesinde camilerin tasnif esasları belirtilmiştir. Öncekine göre daha ayrıntılı olan bu talimatnamenin dördüncü maddesi kadro harici bırakılacak cami ve mescitlerin esaslarını açıklamaya yöneliktir. Camilerin kadro dâhilinde kalabilmesi için aranan şartlar şunlardır:

- 1- Beş vakit ibadete küşade (açık) bulunması
- 2- Cemaatinin olması
- 3- Civardaki camilerle arasındaki mesafenin beş yüz metreden dún (az) olmaması
- 4- Mamur (bakımlı) olması
- 5- Memleket haritasına nazaran müstakbel vaziyetinin emin olması

Buradaki bu beş madde ilk anda haklı gibi görülse de istismara açık oldukları biraz düşünülünce anlaşılabilir. İkinci madde caminin sürekli cemaatsiz olduğunu anlatıyorsa tamamen haklı olarak düşünülmüş sayılmalıdır. Diğerlerine zaten Diyanetin itiraz etmiş olduğunu göreceğiz. Mesela 4. maddeye göre bakımlı değil ise bir camiye satmak gerekiyordu. Böyle bir caminin her halde bakımı yapılmalıydı. Ancak cemaati de yok, bakımını yapmaya taliplisi de yok ise, bu durumda o caminin satılması kamu çıkarının gereği sayılabilir.

Kadro harici bırakılan camilerin satışıyla ilgili olarak 5 Haziran 1935 tarihinde 2762 sayılı Vakıflar Kanunu (Düster, 1935, 1293-1303) ve 15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı "Cami ve Mescidlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. 22 Kasım 1935'de Resmî Gazete'de neşredilen bu kanunun ilk maddesine göre cami ve mescitler sınıflandırılacak, farklı yerlerdeki hizmetler bir arada toplanacak ve ihtiyaç fazlası belirlenecekti. Bu tasnif sonunda cami görevlilerinin daha verimli kullanılacağı ve personel tasarrufu söz konusu olacağı düşünülüyordu. Tasnifte kadro haricinde kalan camilerin mevzuata göre kendilerinden başka işlerde yararlanılmak üzere kapatılacağı, bu camilerdeki vazifelilerinin maaş ve tahsisatlarının yeni bir vazifeye tayinlerine kadar yarısı ödenecekti. Ancak bu görevlilerden yaşı elli ve hizmet müddeti yirmi yılı doldurmuş olanların vazife ve tahsisatları tam olarak verilecekti. (TBMM ZC,1935, 59; Resmî Gazete, 22 Teşrinisani 1935, 5795).

Söz konusu yasaya dair TBMM'de Vakıflar Umum Müdürü Fahri Kiper tasnif neticesinde "muhafazasına lüzum kalmayan" cami ve mescitlerin ekonomik kazanç getirecek şekilde satılacağını belirtmiştir (Öztek, 2018: 254). Satışların istinat ettiği 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu'nun 10. Maddesi şöyledir:

“Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya amme intizamına uygun olmayan veyahut işe yaramaz bir hale gelen hayrat vakıflar, idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Kurulu’nun kararı ile mümkün olduğunca gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi bu kabil hayrat ayın veya para ile değiştirilerek elde edilecek meblağ dahi aynı suretle diğer hayrata tahsis olunabilir. Mimarî veya tarihî değeri olan eserler satılmaz.” (Resmi Gazete., 1935, 3027: 5320).

Buradaki “kullanılması kanuna veya kamu düzenine uygun olmayan veyahut işe yaramayan (...) hayrat vakıflar” ifadesinin çok manidar olduğu gözden kaçmamaktadır. Bir hayrat vakfının kullanılması kanuna veya kamu düzenine neden uygun olmaz? Ayrıca bir vakıf işe yaramaz hale nasıl gelir, bir şekilde gelmişse neden tamirine gidilmez de satılır? Bu soruların cevapları için başka araştırmalar gereklidir.

Bu madde genel anlamda vakıf mallarının birtakım şartlar çerçevesinde satışına imkân tanımakta ve sonunda “Mimarî ve tarihî değeri olan eserler satılmaz” hükmünü de içermektedir. Görüldüğü gibi, bu safhaya kadar, kapatılması öngörülen cami ve mescitlerin satılacağına dair açık bir kayıt ortada yoktur. Ancak 2845 sayılı kanunun görüşülmesi sırasında bir soru üzerine Fahri Kiper’in “başkaca istifade etmek üzere kapatılır” ifadesinin, “tasnif neticesinde lüzum kalmayan cami ve mescitler satılır”(TBMM ZC, D. 5, C. 6, 1935: 20) anlamına geldiğini açıkça söylemesiyle tartışma ortadan kalkmıştır. Nitekim cami ve mescitler üzerinde yapılan tasarruflar, kapatılan cami ve mescitlerden bir kısmının satıldığı veya tesis amaçları dışında kullanıldığı, ilgili düzenlemelerden çok daha önce hazırlanan hükümet kararnamelerinde görülmektedir (Öztürk, 1995: 485).

Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan Tasnif Talimatnamesi’nin taslak hali, hakkında mütalaa alınmak üzere Diyanete de gönderilmiş ve Diyanet Müşavere Heyeti talimatnameyi değerlendirip maddeler üzerindeki itiraz ve tekliflerini havi bir rapor hazırlamıştır. Mesela 4. maddede bir caminin tasnif ile kadro dâhilinde kalması için öngörülen “beş vakte küşade bulunması” ve “mamur olması” şartlarına itiraz edilerek, bu şartların bulunmamasının bir caminin kapatılması için yeter sebep olamayacağı ifade edilmişti; zira yerine göre mühim bir cami dahi beş vakte küşade olmayabilirdi. Aynı şekilde bir yerdeki bir caminin herhangi bir sebeple harap hale gelmiş olması onun kadro haricine çıkarılmasını gerektirmezdi. Bu durumdaki camiler kadro dâhilinde bırakılarak tamir edilmeliydi (Bulut, 2019: 450). Ayrıca tarihî ve mimarî değeri yok diye bir caminin satılması da ibadet hürriyetine halel getirici olabilir değerlendirmesi yapılmıştı. Nihayetinde bu talimatnamenin, derpiş edilen hususlara göre düzenlenmesi halinde, hayrat hademesinin menfaatine uygun olacağı düşünüülerek itirazcılara kabul ettirilmiştir (Müş. Heyeti Kararı, 1932: 173).

Cami satışlarını kolaylaştırmak için 1932 yılında tasnif komisyonu üyelerinin “eski eser” konusunda uzman kişiler olması şartı kaldırılınca camilerin satışında görülen özensizlikler bir kat daha artmıştır. Bu suretle bazı yerlerde bu konularda uzman olmayan alelade bir memur dahi tarihî bir caminin kapatılmasına yönelik görüş bildirebilmiştir. Böylelikle gelecek yıllarda hiç cami bulunmayan muhitler dahi ortaya çıkmıştır. Mesela Erzurum Kızılay semti sakinlerinin topluca namaz kılacak hiçbir yer bulamadıklarından mahallelerine cami yaptırılması için istekte bulunmaları buna örnek verilebilir. Ancak vakıflar bütçesinin yetersizliği gerekçesiyle bu istek de reddedilmiştir (BCA, BCA, MGM K, 30-10/192-318-29). Ankara’da ve diğer göç alan büyük şehirlerde zamanla cami ihtiyacı o kadar artmıştır ki, insanlar binaların zemin veya bodrum katlarında cami ve mescit yapmaya başlamışlardır. Bütün dinlerde ibadethanelerin en güzel sanat eserleri olduğundan hareketle, bu merdiven altı veya bodrumdan bozma camilerin bir vakıf medeniyetçisi olan Türkiye’de görülmesi trajiktir.

Diyanet İşleri Başkanlığı camilerin sayısının azalması karşısında cemaatin dışarıda kalmasından dolayı

vaaz ve hutbenin uzatılmaması için müftülöklere talimat göndermiştir. Kışın soğuktan, yazın sıcaktan bunalanların şikâyetleri bu gibi yöntemlerle giderilmeye çalışılmıştır (BCA, BCA, DİB K, 51-/4-31-8). İhtiyaçtan fazla cami ve cami görevlileri meselesi ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere sonuçları itibariyle yanlış hesaplanmış bir siyasete dönüşmüştür. Nitekim gelecek yıllarda ortaya çıkan mağduriyeti CHP Milletvekili H. Suphi Tanrıöver, 1947 CHP Kurultayı'nda³ Mecliste çalışan altı hademenin gelip, gözleri yaşlı halde yeminler ederek "altı köyümüzde bir imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Oradan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Bize imam ve hatip vermezseniz, ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz" dediklerini ifade etmiştir.(CHP Yedinci Büyük Kurultayı Tutanakları: 457). Bu tür şikâyetler o kadar çoğalmıştır ki, CHP Hükümetlerinin son başbakanı M. Şemseddin Günaltay döneminde bir seri dine dönüş reformları gerçekleştirilmiştir. Mesela 1934 yılında Ayasofya'da duvardan indirilen Allah, Muhammed vesaire yazılı hüsn-i hat tabloları 1949'da tekrar yerine yerleştirilmiştir.⁴

Bu uygulamalarla kaç tane cami ve mescidin kadro harici bırakıldığı kesin rakamlarla söylenemez. Vakıflar Umum Müdürlüğü verileri ve arşiv vesikaları net bir rakam sunamamaktadır. Satış kayıtlarına göre, 1926-1972 yılları arasında 3900 hayrat satışından, 3279'u 1926-1949 tarihleri arasında yapılmıştır. Bunlar sadece tespit edilebilenlerdir. Bu tasfiyelerden 2997'si din hizmetleri grubuna ait iken, bunlardan "2815"i cami ve mescitlerdir. Öztürk, hayrat taşınmazlarının tamamının dağılımını grafiklerle sunmuştur (1995: 492-494). Anlaşıldığı kadarıyla, dinî hizmet grubunda yer alan taşınmazların kadro harici bırakıldığı esas yıllar 1936-38'dir. Buralarda çalışan din görevlilerinin maaşları da düşünüldüğünde malî yükün hafifletilmesinin hedeflendiği de düşünülebilir. Dolayısıyla kanunun gerekçesinde kadro harici bırakılacak cami ve mescitlerin görevlilerinden elde edilecek 70.000 lira tasarruf ve kadro dâhilinde bırakılan camiler için alınan 1.000.000 lira borcun satılacak cami ve mescitlerin satış bedellerinden karşılanacağını belirtilmesi, sürecin malî ve iktisadî nedenlerini göstermektedir (Öztürk, 1995: 498).

3- Tasfiye Edilen ve Satılan Camilere Dair Örnekler

Camilerin nasıl tasfiye edildiğine bakıldığında Malatya'daki Arapkir ve Eskişehir'de kıymetli eserlerden olmadığı düşünülen ve kapalı bulunan Çoban Süleyman Çavuş Camii gibi birçoğunun peşin parayla satıldığı görülmektedir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-67-3). Bursa Alaca Mescidi'nin satışının ise pazarlıkla mahalli idareye yapıldığı belgelenmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-67-16). Ankara'da harap halde, tarihî ve mimarî kıymeti olmadığı belirtilen Tülüce Mescidi ise açık artırma ile satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/51-8-18). Görüldüğü gibi, cami ve mescitlerin satışında peşin para alınması, pazarlık yapılması ve müzayede ile satılması gibi pek çok yöntemle başvurulmuştur. Tek Parti'nin cami ve vakıflara karşı yaklaşımı Cumhuriyetin 15. yılı vesilesiyle çıkarılan bir yayında açıkça şöyle ifade edilmiştir:

"Camilerin hakiki ihtiyaca göre esaslı bir tasnife tabi tutularak fazlalarının kadro dışına çıkarılması ve bu suretle elde edilecek tasarruflarla bunların hademesinin terfihi de Cumhuriyet devrinde düşünülmüş olan işler meyanındadır. (...) Kendilerinden istiğna hâsıl olan bir takım cami ve mescitlerin mesdud tekkelerle metruk mezarlıkların ve sair 'hayrat nev'inden olan lüzumsuz yerlerin para ile değiştirilmesi hakkındaki mevzuatın tatbikine de ehemmiyetle devam olunmuş ve bu sayede ümran yolunda önemli işler görülmesi imkânı temin edilmiştir. 15 yıl içinde bu suretle satılan yerlerden elde edilen paraların yekünü 411.520 liradır" (CHP 15. Yıl Kitabı, 1938: 491).

3 1946-1947, Türkiye'de Tek Parti döneminin bitişi ve çok partili rejimin kuruluşu için ciddi hazırlıkların başladığı yıllar olmuştur. DP muhalefetini hisseden CHP bu dönemde halka daha çok yaklaşmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı İnönü 12 Temmuz 1947 tarihli beyannameyi ile DP muhalefetinin daha önceki TPCF ve SCF gibi ezilmeyeceğini ilan ederek bir dizi demokratikleşmeye yol açmıştır. Modernist İslamcı aydınlardan biri olan Şemseddin Günaltay bu dönemde başbakan yapılmıştır. Seçmeli din dersleri, imam hatip kursları ve Ankara İlahiyat Fakültesi bu dönemin açılımlarıdır (Sakal, 2008: 102-111, 147-154).

4 Levhaların indirilmesi 1934 yılında Ayasofya'nın müzeye dönüşmesinden sonra gerçekleşmiştir. Mustafa İzzet Efendi'nin sözü epeyce büyük levhaları da aynı muameleye maruz kalmış fakat dışarı çıkarılması mümkün olmamıştır. Bu süreçte yapının temelinde saklanan levhalar, 15 sene sonra 1949'da gönüllüler tarafından yerine asılmıştır (Çelebi, 2021: 209-242).

Buradaki “hayrat nev’inden olan lüzumsuz yerlerin para ile değiştirilmesi” ifadesi dönemin görüşünü bildirmesi cihetinden önemlidir. O yılların fakirliği dikkate alınınca hayır eserleri ve kuruluşlarına ihtiyaç olmadığı söylemek mümkün olmadığına göre, bu mesele de ayrı bir araştırmaya konu teşkil etmektedir. Bu uygulamalar sonunda birçok yörenin köy ve kasabalarından camisiz kaldıklarına dair dilekçeler CHP genel sekreterliğine gelmiştir. Buradan anlaşılıyor ki vatandaş Diyanet’in bir gücünün olmadığına kani olmuş, meseleyi kaynağına götürmeyi düşünmüştür. Çanakkale Kilitbahir’den 5 Eylül 1949 tarihli “CHP Genel başkan vekili Bay Hilmi Urana” başlıklı Kilitbahir Köy Muhtarı ve CHP Ocak Başkanı imzalı şu yazı dikkati çalptir: “Köylümüz yıkık ve maili inhidam⁵ bulunan ibadethanelere girememekle mahzun ve müteallimdirler... Camilerin tamir ve yeniden ihyası için şahsi teşebbüs ve gayretlerinizi diler saygı ile bağlılıklarımızı bildiririz” (BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1). Aynı şekilde Çanakkale Ayvacık ilçe merkezindeki Ümmühan Hatun Camii de yıkılmaya yüz tutmuş (mail-i inhidam) olduğundan içine girilmesi uzmanlarca tehlikeli bulunmuş ve başka cami bulunmadığından halk camisiz kalmıştır. Bunun tamiri için CHP Genel Merkezine, Çanakkale Parti teşkilatından 12.8.1949 tarihinde ayrıca bir yazı yazılmıştır (aynı yer). Burada camilerin türlü sebeplerden yıkık olması kadar başka bir kayda değer husus da, bir köy camiinin tamirâtı için vatandaşın Ankara’ya başvurmak zorunda kalmasıdır.

Camilerin bakım, iyileştirme ve yenileme masraflarına Tek Parti zamanının idaresi, güç yetiştiremeyeceğini düşündüğünden yukarıda bahsedilen politikaları yürürlüğe koymuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu minval üzere bazı camiler ve arsaların satıldığı, bazılarının devredildiğine dair arşivlerimizde pek çok bilgi mevcuttur. Cami ve mescitlerin satış ve devrinden daha çok, külliyeinin bir bölümü veya müstemi-lattaki bir yapı veya arsanın bir kısmının ilişikteki bir kuruma katılması en yaygın uygulamalardandır. Zira bu durumda cami veya mescid “satılmış” gibi görünmüyordur. Buna bir örnek olarak; 25 Haziran 1924 tarihli kararname ile Sultan Selim Camii külliyesi dâhilinde bulunan ve Medresetül Mütessasîsîn tarafından kullanılan bir binanın, “Halk Fırkasına” bırakılması verilebilir (BCA, KDB K, 30-18-01-01/10-31-10). Aynı şekilde 1925 tarihli bir kararname gereğince, Sanayi Mektebi’nin bitişiğinde yer alan Kızılbey Camii arsasının yirmi beş bin liraya Ziraat Bankası’na satılması kararlaştırılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-01-01/14-34-8). Bir başka kararname de yine cami arsası ile ilgilidir. Ankara’da Şehremaneti karşısında bulunan Ahî Camii arsasının Memurîn Kooperatifi için istimlak edilmesi karara bağlanmıştır (BCA, BÖKM K, 30-01-01/13-21-4).

Cami ve mescitlerin tasfiye ve satışlarıyla ilgili arşivde şu kararların yüzlerce benzeri bulunmaktadır: Yarınlında başka cami ve mescit bulunması hasebiyle metruk ve lüzumsuz kalan ve satılmasına mahalli idare heyetince lüzum gösterilen Gümüşhane’ye bağlı Bayburt Kasabasındaki Hakkı Efendi Mescidi satılmıştır (BCA, KDB K, 30.18.1.2/41-81-2). Çorum’daki Alaybey ve Hacıhasan mescitlerinin de tarihî ve mimarî kıymetlerinin olmadığı, yakınlarında başka camiler bulunduğu ve onarılmalarına gerek olmadığı anlaşıldığından satılmalarına karar verilmiştir (BCA, KDB K, 30.18.1.2/49-73-1). Yine Çorum’da tarihî ve mimarî kıymeti olmayan, harap halde bulunan Çanakçı Mescidinin “bedeli peşin alınmak kaydı ile” satılmasına izin verilmiştir (BCA, KDB K, 30.18.1.2/49-78-3). Divriği’deki Kara Mehmet Ağa Camii’nin satılması için de gerekçeler aynıdır; harap olması, civarında başka cami ve mescit bulunması, onarılmasına gerek olmaması (BCA, KDB K, 30.18.1.2/19-21-3).

Cami ve arsa satışlarının çok konuşulmasına rağmen, arsanın bir benzeri olan namazgâhların ve musalla arsalarının (Bozkurt, 2006: 357-358; ve Tiryaki, 2006: 359-360) satışı bugün tamamen unutulmuştur. Kırşehir Kapıcı Mehmet Paşa vakfı namazgâhı (BCA, KDB K, 30-18-1-1/97.120.8), Balıkesir lisesine ekle-

5 Bu “mail-i inhidam” ifadesi o dönemde cami, mescit ve medreseler için sıkça kullanılmaktadır.

necek bir pavyon için bir namazgâh (BCA, KDB K, 30-18-1-1/129.48.14), Vezirköprü'de Ayşe Hanım Vakfına ait namazgâhların satılmaları (BCA, KDB K, 30-18-1-1/204.20.7) bu çerçevede örneklerdir. Antakya Musalla Vakfına ait namazgâh ve Reyhanlı'da vakıf arazilerinin satışı (BCA, KDB K, 30-18-1-1/183.5.8. ve KDB K, 30-18-1-1/216.16.14), Antakya Musalla Vakfına ait başka namazgâhlar (BCA, KDB K, 30-18-1-1/297.26.16 ve BCA, KDB K, 30-18-1-1/336.51.8) satılanlardan sadece bazılarıdır. Vakfa ait mescit, cami, türbe, tekke, namazgâh, musalla ve medrese arsalarının satışı adı altında arşivde bulunan yüzlerce belgeden bazılarının künyelerini veriyoruz. ⁶Musalla ve namazgâh arsalarının bazıları boş alanlar gibi addedildiğinden bunların satışlarına dair ve aleyhte haber pek fazla çıkmamıştır. Tabiatıyla “cami ve mescitler satılıyor” haberinin maşeri vicdanda bir aksi olacağından bunlar üzerine daha çok konuşulmuş ve haber yapılmıştır. Özellikle bu haberler dindarları etkilemeye yönelik bir gaye ile çıkarılmaktadırlar. Hâlbuki namazgâh ve musallalar da önemli mekânlardır. Bu günün dünyasında tarihî önemini kaybetmişler gibi görölse de, bunlar yeşil alanlarıyla beraber şehirlere nefes aldırın yerler olarak Osmanlıdan Cumhuriyete intikal etmiş yerlerdir. Bunların tamamı veya büyük bir kısmı başka kurumlara satılmayıp belediyelere bırakılsalardı ve belediyeler meydan veya yeşil alan olarak bunları düzenleselerdi, bugün şüphesiz Türkiye şehirciliği daha iyi bir durumda bulunacaktı. Yeşil ve çevre hassasiyeti olanların bu konuyu gündem etmemeleri muhtemelen bu yerlerin satışlarının bu açıdan hiç işlenmemiş olmasından kaynaklanmış gibi görünüyor. En azından biz araştırmamızda bu konulara temas eden çalışmalar görmedik. Bu sebeple “boş” addedilen arsaların önemini ve asıl işlevlerini ayrıca vurgulamak gerektiğini düşünmekteyiz.

Başka bir arsa satışı daha var ki, arsaların meydan veya yeşil alan olarak kullanılmadığını, para için satıldıklarını gösteren önemli bir bilgidir. Galata'da Yeni Camii yıkılmış ve arsasının akıbeti kurumlar arasında tartışma konusu olmuştur. İstanbul'un o kısımlarının planlamasını yapan Fransız şehir mimarı Prost, dar sokakların sahile açıldığı noktada olmasından dolayı, bu arsanın yer itibarıyla çevreye “hava menfezi” olacak bir konumda olduğunu düşünmüş, imar planında arsayı “meydan” olarak göstermiş ve belediyeye verilmesini planlamıştı. Doğal olarak belediye de meydan yapmak için arsayı istiyordu. Ancak Vakıf idaresi merkezî yerdeki bu cami arsasını bir kişi veya kuruma satarsa oradan gelecek para ile birçok tarihî eserin onarımının yapılabileceği görüşündeydi. Bu bahane ile arsanın sahibi olarak malını satmak istiyordu. Kurumlar anlaşamayınca durum hükümete intikal ettirilmiş ve vakıfların paraya ihtiyacı olduğu gerekçesiyle hükümet arsanın vakıflarca satılmasına karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10/82.538.8). Burada şu önemli sorular akla geliyor: Tarihî mekânlar, ecdat yadigârları, din ve hayır müesseseleri nasıl değerlendirilecekti? Hangileri tamir edilecek ve elde tutulacak, hangileri satılacak, hangileri başka bir hizmete verilecekti? Mesela hangileri yeşil alana veya meydana dönüştürülmeliydi? Bunlar çağdaş bir devlet ve toplum idaresi için iyi bir tarih, kültür, sanat ve şehircilik anlayış ve donanımıyla değerlendirilmeliydi. Ancak para verip görevlendirilen Fransız uzman o yerin bir meydan olmasını planlamasına rağmen, başbakanlık “vakıflar satsın” diyerek uzmanın aksine karar vermiştir. Bu gibi kararlar neticesinde hem tarihî eser talanı, hem yeşil alan veya meydan kıtlığı Türk şehirciliğinin esaslı problemi haline gelmiştir.

Devletin camileri para kazanmak için satmasına ek olarak, yeni düzenin ihtiyacına göre devretme, yeniden düzenleme, ihtiyacı eldeki mekânlarla giderme amacı taşıdığı da görülmektedir. Örnek yüzlerce uygulamadan biri olarak İstanbul'da Edirnekapı Fevzi Paşa caddesindeki Hatice Sultan Camii'nin belediyeye devren satılmasını gösterebiliriz. (BCA, KDB K, 30-18-1-1/26-63-20). Bir başka örnek de yol ge-

6 Bk. BCA, KDB K 30.18.1.2/112.70.1; BCA, KDB K.30.18.1./294.10.18; BCA, KDB K.30.18.1.2/63.23.8; BCA, KDB K.30.18.1.2/114.43.20; BCA, KDB K 30.18.1.2/ 115.99.10; BCA, KDB K 30.18.1.2/118.98.8.

nişletmesi için Rumelihisarı'nda bulunan Yaşmakçı Şücaeddin Camii ile müstemilat arsalarının İstanbul Belediyesi'ne satılmasıdır (BCA, KDB K, 30-18-1-1/23-12-20). Mersin'in Mahmudiye mahallesinde iki mektep arasında kalan Zafer Camii'nin maarif idaresine terkedilmesi de böyle bir düzenleme örneğidir (BCA, MGM K, 30-10-1/39-996-16). İstanbul'da bulunan Hübyar, Şeyhülharem ve Çavuş Camileri de Cerrahpaşa Hastanesi'nin genişletilmesi için bu kuruma devredilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-1/92-314-13). Giresun'da Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliği'nden talebi ve sonrasındaki gelişmeler de konumuz açısından oldukça manidardır, söz konusu istekte; Seyyid Vakkas Türbesi, Ortodoks Kilisesi ve bazı camilerin Halkevi, park, müze ve okula dönüştürülmesi istenmiştir, buna karşılık, Partiden çıkan 1945 tarihli bir kararla camilerin bazıları ile ilgili istekler kabul edilirken, "kiliselerden faydalanma yoluna gitmiyoruz. Bu bakımdan, spor salonu yapılmak üzere Halkevi emrine verilmesini istediğiniz Ortodoks kilisesi üzerinde durmamanız iyi olur" emri verilmiştir. Ancak Seyyid Vakkas Türbesi Ortodoks Kilisesi kadar şanslı olamamış, Türbe'nin Halkevi maksadına uygun bir müze haline konulması için mimarî durumu hakkında bilgi ve bir krokinin gönderilmesi istenmiştir. Sonuçta Ortodoks kilisesine dokunulmamış, ama türbenin akıbeti mimari planlara kalmıştır. Ancak bir süre sonra Kültür Bakanı Saffet Arıkan çevredeki ağaçları ve türbenin mimarî güzelliğini beğenmiş ve bu binanın kat'iyen yıkılmamasını, şehir için "çok güzel bir süs" teşkil ettiğini söyleyince yapı kurtulmuştur (Fatsa, 2021: 152-158 ve 188-190).

1928 yılında Dini Islah Beyannamesi'nin ortaya çıkışının etkisiyle camilerin kapatılacağına ilişkin söylentiler yoğunlaşmıştır. Bu minvalde bazı gazetelerde doksan adet caminin kapatılacağı da yazılmıştır. Haberlerde çoğunlukla İstanbul'da bulunan ismi geçen camilerin tarihî ve mimarî değeri bulunmadığı ve cemaatleri olmadığı için kapatılacağı bilgisi yer almaktadır (Vakit, 30 Ocak 1928). Ayrıca tevatür mahiyetli şayieler de halk arasında yayılmıştır. Elazığ köylerinde camilere çan takılacağı, Ankara'dan çanların gönderileceği dedikoduları Valiliklere kadar ulaşmış rivayetlerdir. Kars'ın Posof kazasında ise iki kişinin "nişanlı kadın ve erkeklere haç takılacağı, camilerin kapatılacağı" dedikodularını yapmaları üzerine adliyeye sevk edildikleri bilinmektedir (Koçak, 2011: 35). Bu dönemde bu çeşit şayieler halkın gerçek tepki ve şikâyetlerini gölgelemiş olmalı ki çıkan dedikodular, o yıllarda hükümeti etkilememiş, cami tasfiyeleri devam etmiştir. Ancak şayia mahiyetli sözler için Türkçedeki "şuyû'u vukû'undan beterdir" deyiminin anlamı burada konumuz açısından çok önemlidir. Çünkü bu gibi haberler doğru yanlış bakılmadan günümüze intikal ederek özellikle halk nezdinde olumsuz etkiler bırakmıştır.

Türkiye'de cami ve mescitlerin kamusallaştırıldığı en yoğun dönem olan tek partili yıllardaki bu kabil tasfiyelere birkaç misal daha vermek konuyu ayrıntılı olarak anlamak bakımdan yerinde olacaktır. Mesela Anadolu'da İslam'ın ve vakıf kültürünün hâkim olduğu ilk yerlerden biri olan Bitlis'te sadece 1937-1939 yılları arası satılan camilerin sayısı 30'dur. (VGMA, 2380/10327, s. 32, Özteke, 2018'den). Bitlis'te satılan bu camilerin pek çoğu tarihi ve mimari özelliklere sahip camilerdir ve hepsi de vakıf mülkiyetleridir. Bu satışların detaylı bilgileri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hayrat Müzayede Satış Defterleri'nde mevcuttur.⁷ Arşivlerimizde başka bir örnek olarak bulunan Çanakkale ve Maraş'ta ismi verilmeyip bazı cami ve mescidler diye geçen yerlerin, "yeniden ihyasına lüzum görülmemesi" üzerine satılma kararı da dikkat çeken başkaca bir örnektir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/63-23-8). Birecik'te Sakibiye Camii ile Şeyh Ahmed Mescidi ve Şeyh Taha Tekkesi'nin ve Fatih'te başka bir tekke arsasının aynı şekilde satılması benzer örneklerdir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/64-31-11). Beşiktaş'ta namazgâh arsası da satılanlardandır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/242.77.2). Gülyâğı Fabrikası yapılmak üzere ayrılan yere bitişik namazgâh arsası ile başka

7 Detaylı bilgilere ulaşmak için Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne yaptığımız müracaatta bahsi geçen defterin araştırmaya kapalı olduğu tarafımıza söylenmiştir.

bir arsanın, Belediye'ye devri de aynı doğrultuda başka bir karardır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/50-88-15). Tarihî ve dinî değeri olan eserlerin satışı bazen halk arasında derin akislere yol açmıştır. Buna da örnek olarak 1455 yılında yapılmış, Selçuklu tarzında, direkleri ve tavanı ahşaptan mamul Afyon Umur Bey At Pazarı Camii'nin satılarak tarihten silinmesi verilebilir. Bu cami ile ilgili haberler ve halkın rahatsızlığını belirten söylentiler çok olmuştur. Çünkü Millî Mücadele sırasında işgal kuvvetlerine karşı direniş merkezlerinden olan bu çok kıymetli tarihî cami, sapasağlam iken 1933 yılında Cumhuriyetin 10. yılı hatırası için anıt yapılmak üzere 1290 liraya Afyon Belediyesi adına kamulaştırılmıştır. Cami kamulaştırma sonrasında yıktırılmış ve yerine Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'e 59.446 liraya Zafer Anıtı yaptırılmıştır. Anıt 24 Mart 1936 tarihinde Başvekil İsmet İnönü'nün katılımı ile açılmıştır.⁸ Millî Mücadele'nin milletin ruhuna kalıcı olarak nakşedilmesi için şanına uygun bir âbidenin yapılması ne kadar gerekli ise, bunu 500 yıllık, ahşap bir camiyi yıkarak onun yerine yapmak o kadar yanlıştır ve anıtın varlığından beklenen manevi yararı da silecek mahiyettedir. En azından halkı millî ve dinî hassasiyetler bağlamında bölünmeye götürecek bir tavır ve tasarruftur.

Çorum'da da benzer satışlar yapılmıştır; Piri Baba Kabristanı ile dâhilindeki cami ve türbe, belediyeye satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/6-58-9). Cami ve türbenin takdir edilmiş bedeli olan 1050 lira mukabilinde bir kısmının mahalli belediyesince ve büyük bir kısmının da Muallim Mektebi yapılmak üzere hususî idare namına satıldığı görülüyor (BCA, KDB K, 30-18-01-2/6-58-9). Yine İstanbul'da Atatürk Bulvarı üzerindeki Pertevniyal Vakfı'ndan olan cami avlusundan 488,48 m2 ve bitişiğindeki mektep bahçesinden 504,76 m2 yer aynı şekilde satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/107-93-19). Elazığ'ın Harput kazasında Kale Meydanı camileriyle, Mehmetağa Mescidi peşin para ile ve arttırma yoluyla satılmıştır (BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-62-17). Nazif Öztürk'ün detaylı çalışmasından da birkaç örnek vermek gerekirse:

“Kayseri’de 30 mescit, 15 mescit arsası olmak üzere 45 hayrat, Çorum’da cami mescit ve bunların arsalarıyla birlikte yine 45 adet olmak üzere 90 parça vakıf hayrat taşınmaz tek kararda satılmıştır. Isparta’da 1 cami, 20 mescit, Diyarbakır’da 4 cami 3 mescit, 6 cami arası, 9 mescit arsası olmak üzere 22 hayrat; Bitlis’te 11 cami, 16 cami arsası; Gaziantep’te 21 cami, 2 cami, arsası, 5 zaviye: Bursa’da cami ve mescit olmak üzere 59 parça: Manisa Kırkağaç’ta 11 cami ve 6 mescit olmak üzere dört ayrı İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile dört ilde 174 parça cami, mescit ve 5 zaviye satılmıştır” (1995: 490.).

İlgili çalışmada devamla iki ilde bir kararla 63 parça cami ve mescit satıldığı, bir yıl sonra aynı ilde başka bir kararla 16 parça daha hayrat eser satıldığı görülüyor. İzmir ve Edirne’de gene tek kararla 62 hayrat mabet satılmıştır. Bu toplu satışlar arasında yine tek kararla Çorum/İskilip’te 38 mescit, Gelibolu’da ise 40 parça hayrat satılmıştır. Satış kararları ve fiili uygulamalar böylece uzayıp gitmektedir (Öztürk, 1995: 491).

Birkaç örnek üzerinde durarak farklı değerlendirmelerde bulunmak dönemin politikalarını anlamak adına aydınlatıcı olabilir. Mesela 9 Kasım 1930 tarihli bir belgede Bergama’daki “harap ve kapalı bulunan” Arap Mescidi’nin satılmasına izin verildiği bildirilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2-15-71-18). Kapalı ve harabe halindeki cami, mescid vesaire eserlerin satışı için yöresinde ve satış yapılan zamandaki durumu araştırılmadan şüphesiz bir değerlendirme yapılamaz. Ancak şu karar için bazı sorular sorulabilir: Tokat’taki altı mescidin yine harap ve kapalı halde bulunmasından dolayı “parası peşin alınmak kaydıyla” satılmış olduğu görülüyor (BCA, KDB K, 30-18-1-2-39-67-2). Bunların hepsi de satış şartlarını karşılamış mıdır? Bu raporlar nerededir? ve kimler tarafından tutulmuştur? Benzer biçimde, Sivas’ta “harap ve mesdud altı mescidin mevki itibariyle yeniden yaptırılmasına lüzum kalmadığı anlaşıldığından” satılmasına karar ve-

8 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

rilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2-18-15-3). Bunlar için de aynı soru söz konusu olabilir. Gümüşhane'deki Şekerci Pilav Camii ile Hacıpaşa Mescidi'nin yeniden yaptırılmalarına lüzum olmadığı... "Harap ve metruk" olduklarından müzayede ile satılmalarının kabul edildiği aktarılır (BCA, KDB K, 30-18-1-2-10-23-1). Konuyu aydınlatmak için şunu da sormak gerekir: Bu cami ve mescitleri o zamanki -Osmanlı döneminde yetişen- nesiller nasıl "harap" ve "metruk" hale düşürmüş, nasıl bu kadar ilgisiz kalmışlardır? yoksa başka fiiller, başka politikalar mı söz konusudur? Bu kadar eserin "harap" ve "metruk" olması/olduğunun söylenmesi de ayrıca araştırılmaya muhtaç bir konudur.

4. Camilerin Kimler Tarafından Alındığına ve Akıbetlerine Dair Örnekler

Tasfiyesi tamamlanan camilerin kimler tarafından satın alındığı veya el konulduğu konusunda hem şahıslar hem de kurumlar karşımıza çıkmaktadır. Kişi ve kurumlar cami ve mescitleri farklı amaçlarla satın almışlar ve farklı işlerde kullanmışlardır. Buna bir örnek, Manisa Akhisar'da çocuk bahçesi yapılmak üzere çok cüz'î bir miktar karşılığında camiye ait epeyce büyük bir yerin belediyece alınmak istenmesidir. Önerilen bedel çok az diye itiraz edilince mesele mahkemeye taşınmış, mahkeme şaşırtıcı bir şekilde, bu yerlerin belediyeye "bedelsiz" terki için karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-317-12). Demek ki bu işleri düzenleyen müşterek bir yasal çerçeve hazırlanmamıştır. Bu yazıda bahsettiğimiz bütün yasaların ve kararnamelerin kapsamadığı alanlar da vardır ki inisiyatif kullanan kişi ve kurumlar böyle farklı kararlar verebilmiştir. Aynı şekilde İstanbul Unkapanı'nda bulunan Horoz Baba Türbesi arsasına Belediye parasız el koymaya çalışmış; ancak bu sefer mahkeme bunu muvafık görmemiş, cüz'î bir bedel ödenmesine karar vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-14). Elimizdeki başka bir belgeden anlaşıldığı üzere camiler, medreseler veya diğer vakıf mallarının akarlarıyla birlikte belediyelere veya başka resmî hususî idarelere satılması sıklıkla uygulanan işlemlerdendir. İlgili belgeye göre Bafra'da 8 adet caminin vakıf ve akarlarının kapatıldığı veya satıldığı anlaşılmaktadır. Bu camilerin akarları satıldıktan sonra başka geliri kalmadığı gibi "ihyalarına da lüzum bulunmadığı anlaşıldığından (...) bedelleri peşin alınmak şartıyla bilmüzayede satılmalarına" 1 Ağustos 1934 tarihinde karar verilmiştir (BCA, KDB K, 30-18-1-2/47-54-18). O zamanlar Bafra'nın şehir nüfusunun 10.000 kadar olduğu bilindiğine göre,⁹ ne kadar cemaat çıkaracağı da tahmin edilebilir. Bu kadar küçük bir kasabada dahi sekiz adet caminin satıldığı düşünülürse, satılma oranları hakkında bir kanaat hâsıl olur.

Tek Parti hükümeti, camileri, üçüncü şahıslara veya kamu kuruluşlarına satmanın yanında, bir kısmını da parti binası veya Halkevi olarak kullanmıştır. Birçok uzmana göre, o dönemde Halkevleri, kapatılan camilerin yerine ikame edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin eğitim ve yurttaşlık kurumlarından biri olarak düşünülen Halkevleri'nin birçok ilde bu tür binalara talip olduklarını biliyoruz. Buna ilişkin elimizde birçok örnek vardır. Parti ve Halkevine verilen cami ve mescitler bedeli ödenerek, yani tam satış şartları yerine getirilerek yapılmıştır. Fiyatı kim, nasıl belirlendi, açık artırma usulü ile mi belirlendi? Bu konularda arşivlerde her zaman açık bilgi yoktur. "Bedeli mukabili" gibi ifadeler varsa da bu bedelin nasıl belirlendiği açık değildir. Şunlar gibi: Edremit Yıldırım Beyazıt Camii, avlusu ve bitişiğindeki mezarlık Bakanlar Kurulu'nun 06.05.1936 tarih ve 2/5369 sayılı kararı ile Halkevi binası yapılmak üzere 300 lira bedelle CHP'ye satılmıştır. İstanbul'da Arpaemini Mahallesinde bulunan Yavaşca Şahin Camii ve Tekkesi Bakanlar Kurulu'nun 29.09.1936 tarihli kararı ile 1.000 TL bedelle CHP İstanbul İl Başkanlığı'na verilmiştir. Gaziantep Balıklı Nahiyesindeki Selim Efendi Camii, Vakıflar İdare Meclisi'nin 7.10.1940 tarihli kararı ile CHP'ye 1660 TL'ye satılmıştır. İstanbul Anadoluhisarı Küçükso Camii, CHP teşkilatı haline getirilmiştir.

9 1935 Genel Nüfus Sayımı'na göre Bafra Merkez 10.258 nüfusa sahiptir. 1934 yılı için düz hesap 10 rakamı isabetli bir tahmin olur (Başvekâlet İstatistik Gen. Direktörlüğü:1935, 25).

Birçok kadro harici caminin bir kısmı bizzat CHP İl Başkanlıkları ve Halkevlerine tahsis edilmiş, bilahare bu mekânları CHP satın almıştır.¹⁰

Müslüman halkın satışa çıkarılan cami ve mescitler ile arsalarına talebi çok yoğun olmadığından, sürecin hızlanması ve takibi için valiliklere sürekli talimatlar gönderilmiştir. Varidat Müdürü Kemal Güç, camilerin “cami adıyla” satılmasından dolayı vatandaşın satışlara rağbetinin az olacağını söyleyerek, “rağbeti arttırmak için enkazını ayrı, arsalarını ayrı satmak muvafık olur” şeklinde görüş belirtmiştir. Enkaz olarak bahsedilirken kast edilen, camilerin önce yıkılıp veya yıkılmasına seyirci kalınıp sonra enkaz ve arsa olarak satılması olayıdır. Bu görüş kabul görmüş olmalıdır ki, Vakıflar Umum Müdürlüğü’nden valiliklere 17.01.1938 tarihli bir genelge gönderilerek, satışına karar verilen cami ve mescitlerin satış ilânlarının eserin adı ve mevkii ile vakfın adı açıkça yazılmak suretiyle “harap vakıf bina” şeklinde duyurulması, cami veya mescid denilmemesinin daha münasip olacağı hatırlatılmıştır (Öztürk, 1995: 488). Bu belgeler, İslamî hassasiyeti yüksek olan Türk halkının cami ve mescid ibaresiyle ilan edildiğinde satışlara rağbet göstermediğinin birer işaretidir. Gerçekten bu tür yerleri daha çok gayri Müslüm vatandaşların aldığı kayıtlarla sabittir.

Gayrimüslim vatandaşların cami alımlarında daha aktif olduklarının yazılı belgeleri ve sözlü anlatımları mevcuttur. Tek Parti döneminde birçok ilde ve İstanbul’da satılan çok sayıda eserin alıcılarına dair yeterli bilgiler arşivlerde görülmektedir. Mesela sadece Edirne’de gerçekleştirilen satışların boyutları Edirne Valiliği’nce yayımlanan bir eserle ortaya konmuştur. Rıfki Melül Meriç tarafından hazırlanan Şehrin Hüzünü-Satılık Tarih adlı kitapta 1920’li yılların başından 1940’lı yılların sonuna kadar Edirne’de cami, mescit, medrese, tekke, dergâh ve tarihi hamam binaları ve arsalarından oluşan yüzlerce varlığın nasıl satıldığı anlatılıyor.¹¹ Bu eserde Edirne’de çok az bir meblağ karşılığında Musevilere satılan tarihi yapılar ve kimin hangi eseri kaça aldığına dair bilgiler şöyledir:

Eskici Hamza Mescidi’ni, Musevi Bohor metrekaresi 20 kuruşa Mart 1939’da, Fındık Fakih Camii arsasını, Musevi Rupen metrekaresi 20 kuruşa Eylül 1940’da, Hadım Demirtaş Camii’ni, Elyazar oğlu Ruben Levi 420 TL’ye Ocak 1928’de, Hazinedar Sinan Bey Camii’ni, İzak oğlu Yako (fiyatı bilinmiyor) Ocak 1929’da, İbrahim Paşa Camii’ni, Nesim oğlu keresteci Mişon 450 TL’ye Mayıs 1938’de, Kazaz Salih Mescidi’ni, Nesim oğlu Mişon 170 TL’ye Mayıs 1928’de, Sezai Tekkesi’ni eski keresteci İzak oğlu Jak 311 TL’ye Mart 1933’de, Kunduk Osman Mescidi taşlarını eresteci Avram metrekaresi 51 kuruşa Temmuz 1936’da satın almıştır.¹² Burada görülenler, camilerden mescitlere kadar dinî yapıları satın alan gayri Müslimlerden sadece bazılarıdır. Gerçek liste bir makale boyutunu aşmaktadır. Biz burada o listeyi tam olarak vermeyi değil, ülke nüfusuna oranla gayri Müslimlerin dinî yapıları neden daha çok aldığını değerlendirmek istiyoruz. Ülke içinde o zamanlar gayri Müslimlerin genel nüfusa nisbeti yüzde 2’nin bile altında olduğu halde,¹³ satılan dinî yapı veya bunların arsalarının büyük bir kısmını almış olmalarının arkasındaki asıl sebepler iki başlıkta toplanabilir. Bunlardan biri gayri Müslimlerin daha varlıklı olmaları, diğeri ise Müslümanların kutsal yapıları alıp dünyevi işlerde kullanmayı uygun bulmamaları nedeniyle cami, mescid ve medreselere talip olmamaları olarak özetlenebilir.

10 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

11 Edirneliler şehirlerinin nüfusuna oranla tarihî eser mevcudu bakımından Avrupa’da ikinci sırada olduğunu iftiharla söylemektedirler. Bu satışlar olmasaydı, belki Edirne tarihî eser sahipliği bakımından birinci olabilirdi.

12 <https://www.yeniakit.com.tr/haber/chp-camileri-misona-satmis-10501.html> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

13 1935 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun yüzde 98.02 kadarı Müslümandır. Bkz. <https://web.archive.org/web/20210602223314/https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015557.pdf> erişim tarihi: 27/06/2021.

Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün Tek Parti döneminden sonra yaptığı çalışmalar, yüzlerce vakıf gayrimenkulünün yasadışı bir şekilde satıldığını ve satılan camilerin akıbetinin ne olduğunun bilinmediğini ortaya çıkarmıştır. Sonradan yapılan araştırmalarda camilerin satış amacının tam aksi istikamette kullanıldığı da görülmüştür. Mesela Sirkeci Garı'nın arkasında bulunan sazevi Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşralıları işret meclislerinde eğlendiren bir mekân olarak kullanılmıştır. Tabii buraya gelenlerin hiç birisi buranın evvelde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Vezir Paşa Camii olduğunu bilmemektedir (Nokta, 1985, 29). Başka örnekler de vardır, söz konusu yıllarda pek çok caminin içkili lokanta veya pavyon haline getirildiği araştırmamızda karşımıza çıkan vesikalardan anlaşılmıştır. Sanat Tarihçisi Prof. Dr. Semavi Eyice'nin büyük bir üzüntü ile anlattığı, dedesinin Amasra'da yaptırdığı Eyice Mescidi'nin satılıp içkili lokantaya dönüştürülmesi başka bir örnek olarak verilebilir. Sanat Tarihçisi Semavi Eyice, birçok eseri kurtarmayı başardığını ama kurtaramadıklarının çok daha fazla olduğunu anlatmıştır.¹⁴ Tek Parti döneminde bu gibi amaçlarla satılmasa da satıldıktan sonra camiden meyhaneye çevrilen başka pek çok mekân hala faaliyetlerine devam etmektedir. Kâtip Mustafa Çelebi Camii "İstiklal Meyhanesi"; Sakabaşı Mescidi, tekel bayii olarak faaliyet göstermektedir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul Zeyrekhanesi'nde yaptırdığı ilk medrese olan, İslam dünyası için önem arz eden sahabeden Abdurrahman Eş-Şami'nin kabrinin bulunduğu Sancaktar Tekkesi de yakın zamanlara kadar içkili mekân olarak kullanılmıştır (Akit, 29 Mayıs 2013). Satılan veya kiralanmış bazı camilerin ahır olarak kullanıldığına dair söylentiler de çıkmıştır, hoşnutsuzluk çoğalınca bu durum Cumhuriyet gazetesinde de konu edilmiştir. 20.04.1936 tarihli Cumhuriyet gazetesinin 3. sayfasındaki haberde; "Bu ne insafsızlık, Seferihisar'da tarihi cami ahır yapılmış!" başlığı altında, Seferihisar'ın Hereke köyünde İkinci Beyazıt zamanında kalma tarihi caminin ahır yapıldığı, söylenmiştir. (Cumhuriyet, 20 Nisan 1936). Gene Cumhuriyet gazetesinin haberine göre meşhur Sünni Hatun Camii'nin nasıl kiraya verilip ahır olarak kullanıldığı "Cami ahır olur mu hiç" başlığıyla tenkit edilmiştir. (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1948). Bolu'da Musapaşa Camii, köpek yuvası ve hela olarak kullanılmakta iken 1947 yılında ziyarete gelen Kazım Karabekir sayesinde halk tarafından tekrar cami haline çevrilmiştir. 2 Temmuz 1993 tarihli Türkiye gazetesinin manşetten verdiği habere göre de 1930'lu yıllarda, sadece İstanbul'da 75 cami yok pahasına elden çıkarılmıştır, birçok vakıf malı da, iddiaya göre Ermeni ve Rumlara devredilmiştir. Ertesi gün haberi devam ettiren gazeteden öğrenildiğine göre Eminönü Müftülüğü'nce hazırlanan haritada, sadece bu ilçe sınırları içinde 100 caminin kayıp olduğu belirtiliyor. (Türkiye, 2-3 Temmuz 1993).

Tek Parti döneminde bu tarihi eser ve cami tahribatının çok ileri gittiğini yetkililer de kabul etmiş olmalı ki, sonunda zamanın Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya buna müdahale etmek zorunda kalmıştır. Vekil, Umumi Müfettişliklere gönderdiği bir genelge ile ilgilileri şöyle uyarmıştır (BCA, MEB K,180-9/31-168-16):

"Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri olan ve her birinin gerek mimari gerek medeniyet bakımından ayrı ayrı ve hususi ehemmiyeti olan tesislerin ve bu meyanda vakfa ait tarihi kıymeti haiz abidelerin yer yer muhtelif bahane ve sebeplerle tahrip edilmekte olduğu elemle görülmektedir.

Her millet tarih ve medeniyetine ait olan bu kabil eserlerin idaresi hususunda büyük hassasiyet ve fedakârlıklar gösterir ki bizim bunlar üzerinde imar vesaire düşüncelerle tahribe münthehi icraat ve hareketlerde bulunmamız hiçbir suretle mazur görülmeyecek ve affedilmeyecek hareketlerdendir.

Her ne sebep ve suretle olursa olsun vakfa ait gayrimenkuller alelittlak ve tarihi eserler üzerinde yapılacak bu kabil müteaddit hareketleri şiddetle takip ve tecziye olunacaktır..."

Bu yazının devamında bazı tarihi eserlerin yıkıldığı veya yıkılmaya terkedildiği anlatıldıktan sonra, "mail-i

14 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

inhidam” durumunda olan eserlerden bahsedilerek, bazı mahalli idarelerin bu hususlarda kusurları görüldüğü belirtilmiş, sorumluların cezalandırılacakları da vurgulanmıştır. Ancak yazıda cami ve mescitlerden değil, içinde onların da bulunduğu “Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri” olan eserlerden bahsedilmiştir. Zaten camiler sınıflandırılırken de “tarihî ve mimarî değeri olanlar” korunmak üzere ayrılmıştır. Görüldüğü üzere camiler, “cami” diye değil, “sanat eseri” diye korumaya alınmaktadır. Sanat eserleri din ayrımı yapılmadan Hitit, Helenistik, Roma ve Türk-İslam eserleri şeklinde korunmaktadır.

Tasnif neticesinde “muhafazalarına lüzum kalmayan” cami ve mescitler ekonomik kazanç için satılırken “maddî bir faydası olmayan”, “lüzumsuz” olarak ifade edilmeleri manidar bulunmuştur. Bu siyaset neticesinde 1929’dan 1949 yılına kadar Türkiye’de belirlenebilen 2815 cami ve mescidin satışı yapılmıştır (Özteke, 2018: 254). Arsa, medrese, tekke, namazgâh ve musalla arsası gibi diğer gayrimenkulleri de katarsak bu sayı 4 bin sınırını aşmaktadır.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye tarihinde Tek Parti iktidarı, dönemin siyasi inceliği ve çeşitli zaruretlerden dolayı camileri kadro harici ve kadro dâhili diye tasnif edip, kadro haricine bırakılanları satışa çıkarmıştır. Bu iş, cami ve mescitlerin ihtiyaçtan fazla olduğu düşüncesiyle, “hakiki ihtiyacı” belirleme ve ihtiyaç hissedilmeyenleri satarak gelirini benzer alanlara harcama gibi gerekçelerle yapılmıştır. Ancak bu politika uygulanırken çeşitli kişilerce ve özellikle mahalli idarelerce vatandaşın şikâyetine konu olan birçok icraat da yapılmıştır. Vatandaşın ibadet ihtiyacı için birbiri ile beş yüz metreden uzak mesafedeki camilerin satılmama kararı, eserlerin tarihî ve mimarî değere sahip olması halinde korunacağı gibi hükümlere rağmen, bunlara her zaman uyulmamış, birçok eser gelişigüzel satılmıştır. Üstelik eserleri alanların pek çoğu ata yadigârlarına hiç de iyi bakmamışlardır.

Cami ve mescitlere karşı kişi ve kurumların satma-satın alma uygulamaları ve ellerine geçirdikleri eserleri tahribe dönük icraatları tespit edilince hükümet bunlara müdahale etmiş ve “Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri” durumunda olan bu eserleri korumaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile tarihî ve mimarî değeri olanlar korunmaya çalışılmıştır. Ancak bu koruma sanat ve tarih değeri olmayan, sadece ibadethane (cami ve mescid) olanlar için bazen geçerli olmamış; özellikle “kadro harici” iseler muhakkak elden çıkarılmışlardır.

Bir eserin tarihî ve mimarî değeri olup olmadığına bazen sanattan anlamayan sıradan memurların karar verdiği ve rapor yazdıkları olmuştur. Birçok durumda böyle bir rapora bile gerek görülmeden sanat değeri olan bir caminin satıldığı da görülmüştür. Bazen Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı müdahalesiyle, bazen de belli kişiler tarafından bu kabil girişimler durdurulmuştur.

Tarihî cami, mescit, arsa, namazgâh, kamu ve vakıf arazileri satılırken bunların çevre, tarih, şehircilik vesaire açılardan değerlendirilmesi de çoğu zaman düşünülmemiştir. Gerçi bazı hallerde yol genişletmesi, yeşil alan, okul bahçesi gibi beledî işler için bu yerler belediyeye verilmiştir. Ama yine de bu arsalar ekseriya satılmış ve üzerlerine binalar yapılmıştır. Özellikle geniş yeşil alanlar olarak korunmaları çok gerekli olan namazgâhlar satılarak üzerlerine binalar dikilmiştir. Bu yerler bazen belediyelere ücretsiz, bazen de ücreti mukabili verilmiş; ancak şahıslara, bankalara ve CHP-Halkevi gibi siyasi kuruluşlara para ile satılmıştır.

Osmanlı döneminde halkın en çok yaptığı binalar cami, medrese ve tekke binaları iken; mektep, müze, sanat için muhtelif mekânlar, depo vesaire farklı amaçlı binalar pek fazla yapılmamıştır. Cumhuriyet döneminde ise bu tür yapılara ihtiyaç hâsıl olunca bu eksiklik ihtiyaç fazlası cami ve benzerlerinin satışı ile

karşılanmaya çalışılmıştır.

Ankara yeni başkent olduğu için yoğun göç almasına rağmen, bu şehirde de bazı ibadethaneler satılmış veya bazı kuruluşlara kiralanmış olduklarından ilerleyen yıllarda ciddî ibadet yeri ihtiyacı oluşmuş, zamanla bunu karşılayabilmek için binaların bodrum katlarında cami ve mescitler yapılmıştır. Bu bodrum türü camiler başka şehirlerde de bulunmaktadır.

Ekonomik gerekçelerin yanı sıra, toplumun laikleştirilmesi - sekülerleşmesi için de uygulanan bu politikalar, uygulama makamlarında olan bazı kişilerin aşırılıkları veyahut gelişigüzel icraatlarıyla bazen ilgili makamlara şikâyetlere yol açmıştır. Zamanla nüfus artışına ve Türkiye'ye vaki göçlere paralel olarak cemaatin artmasıyla cami kıtlığı oluşmuş, dolayısıyla camilerin satılması veya kurumlara kiraya verilmesine halk tarafından itirazlar artmış, gerektiğinde vatandaş bu itirazını en yüksek makama yazmaktan da çekinmemiştir. Dolayısıyla bu politikalar Türk halkı tarafından din, tarih, sosyal dayanışma ve sanat sevgisine aykırı tutumlar olarak görülmüş; "cami Allah'ın evidir" inancına, "vakıf malı satılmaz" anlayışına, vakıf medeniyet ve ahlakına mugayir bir tasarruf olarak değerlendirilmiştir.

Kaynaklar

1.Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, CHP K.

BCA, DİB K.

BCA, KDB K.

BCA, MEB K.

BCA, MGM K.

BCA, TİGM K.

BCA, BÖKM K.

2.Resmî Yayınlar

Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü, 1935 20 İkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Düstur.

Resmi Gazete.

TBMM Zabıt Ceridesi/Tutanak Dergisi.

3.Parti Tutanak ve Yayınları

Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, Ankara 1938.

Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultay Tutanakları, Ankara 1948.

4. İnceleme ve Araştırma Eserler

Akgün, Mehmet (2005). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Elis Yayınları.

Atay, Rıfat (2018). "Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine". *Mukaddime*, (9/2), 49-65.

Bozkurt, Nebi (2006). "Namazgâh". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (32), 357-360.

Bulut, Mehmet (2019). "Camiler ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-1950)". *Diyanet İlmî Dergisi* (C.55, S. 2), 435-466.

Çelebi, Ahmed Zahid (2021). "Ayasofya Büyük Levhalarının Fotoğraf ve Gravürler Üzerinden Geçmişten Günümüze Durumu". *İslam Tetkikleri Dergisi*, (11/1), 209-242.

Gümüşoğlu, Firdevs (2005). *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum*. İstanbul: Toplumsal D. Yay.

Fatsa, Mehmet (2021). *Kurumları ve Yapılarıyla Giresun Şehri*. İstanbul: Arı Sanat Yay.

İnönü, İsmet (2001). *Defterler (1919-1973)*. C. I, haz. Ahmet Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

İşler, Ahmet (2018). "Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği". *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, (2/2), 50-70.

Kara, İsmail (2005). "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karpat, Kemal (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Koçak, Cemil (2011). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK. Yay.
- Özcan, Abdülkadir (1993). "Cami Dini ve Sosyo-Kültürel Tarihi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (7), 46-56.
- Özteke, Fahri (2018). "II. Meşrutiyet'ten Demokrat Parti İktidarına Atıl Halde Bırakılmış Hayrat Kurumları Meselesi". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (13/26), 245-264.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parlak, Deniz (2019). *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Sakal, Fahri (1999). *Ağaoğlu Ahmed Bey*. Ankara: TTK. Basımevi.
- _____ (2003). "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propaganda ve Tanıtım Çalışmaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (C. XIX, S. 55), 83-103.
- _____ (2007). "Şapka İnkılabının Sosyal Ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler". *Turkish Studies International Periodical For the Languages and History of Turkish or Turkic Volume*, (2/4), 1-11.
- _____ (2008). *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Tiryaki, Yavuz (2006). "Namazgâh". *TDV İslam Ansiklopedisi* (32), 359-360.
- Ülken, H. Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

5. Elektronik Kaynaklar

- <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/iste-tek-parti-donemi-chpsinin-camilerimize-verdigi-statu-ahir-ickili-restoran-depo?paging=3> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).
- <https://www.yeniakit.com.tr/haber/chp-camileri-misona-satmis-10501.html> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).
- <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/selimiye-camiinin-cinileri-rusyadan-getirilecek-531784.html> (Erişim Tarihi: 27/06/2021).
- <https://web.archive.org/web/20210602223314/https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015557.pdf> (Erişim Tarihi: 27/06/2021).